

Kupambanua Kanuni Zinzotawala Mageuzi katika Sentensi Sahili ya Ekegusii Language in Kenya.

Wilfrida Kemuma.

Mounk Kenya university, Kenya.

Email: winniekemuma@gmail.com

IKISIRI

Utafiti huu unalenga kupambanua kanuni zinazotawala mageuzi katika sentensi sahili ya Ekegusii language in kenya. Nadharia ya Sintaksia Finyizi na Sarufi Geuza Maumbo uliongoza utafiti huu. Utafiti huu ulikuwa wa maktabani, kwa kutumia kifaa cha kudondoa data, vitabu teule vya Ekegusii ulitumika katika kusanya data. Mbinu ya usampulishaji kwa lengo maalum ilitumika kwa lengo la kupata sentensi ambazo hudhihirisha mageuzi. Data iliwasilishwa kwa njia za maelezo. Utafiti huu ulidhihirisha kuwa Ekegusii na sheria na kanuni zinazotawala mageuzi hayo. Mageuzi ya kisintaksia huleta mabadiliko mengi katika sentensi asili. Kanuni geuzi husababisha athari mahsusi katika sentensi kimuundo, kimofolojia na kifonetiki lakini kisemantiki sentensi huwa ni ile ile. Nadharia za Sintaksia Finyizi pamoja na nadharia Sarufi Geuza Maumbo ziliweza kuchanganua sentensi za Ekegusii kwa ukamilifu. Mapendekezo ya utafiti huu ni kufanya aina zingine za mageuzi kama vile, geuzi hamishi swalifu, geuzi hamishi la yambwa tendewa katika lugha hii na hata lugha nyinginezo ili kukuza uwanja wa kisintaksia. Kuna uhamisho unaotokea kwa lugha zingine nasiyo katika Ekegusii. Hizi pia zinaweza kufanyiwa utafiti. Nadharia zilizoongoza utafiti huu ni zile za Sintaksia Finyizi na Sarufi Geuza Maumbo. Tafiti zaidi zinaweza kufanyiwa mada hii kwa kutumia nadharia zingine ili kueleza ikiwa kutakuwa na matokeo tofauti.

Maneno muhimu: Sentensi sahili, mageuzi.

How to cite this article in APA.

Kemuma, W. (2022). Kupambanua Kanuni Zinzotawala Mageuzi katika Sentensi Sahili ya Ekegusii language in Kenya. *Editon Cons. J. Kiswahili*, 4(1), 440-444. <https://doi.org/10.51317/ecjkisw.v4i1.364>

UTANGULIZI

Mageuzi hutawaliwa na kanuni maalumu kulingana na kanuni za Sarufi Bia. Chomsky (1965) anaeleza kuwa kanuni za sehemu msingi huzalisha seti iliyofinywa na mikufu msingi. Mikufu hii ina jukumu la ufafanuzi wa kimuundo unaoitwa kielelezo tungo msingi. Kielelezo tungo huzalisha umbo ndani la sentensi. Huu muundo ndani huelekea kwa

kitengo geuza maumbo. Kitengo geuza maumbo hutekeleza mageuzi kama vile kudondoa na kuondoa, kuchopeka, ugeuza maswali, usogezi au uhamishaji wa vipashio na kadhalika. Kitengo geuza maumbo kina aina kadha ya vikwazo vinavyoathiri mageuzi. Radford (1981) anaeleza kuwa sharti la ukaribu linadai kuwa hakuna kiambajengo kinaweza kuhamishwa zaidi ya fundo funge

mbili katika utekelezaji wa kanuni yoyote. Kulingana na kanuni za nadharia ya Sarufi Bia, utafiti huu unachunguza ikiwa kanuni hii inaafikiana na zile kanuni zinazotawala mageuzi katika lugha ya Ekegusii.

Kulingana na misingi anuwai iliyowekwa na wataalam kuhusu sarufi, kila lugha ina vikwazo na kanuni zinazofuatwa katika matumizi yake. Baadhi ya kanuni hizi zimeelezwa kuwa bia na husababisha kuwepo kwa miundo mbalimbali ya sentensi katika lugha mbalimbali. Suala la ugeuzaji wa maumbo ya maneno ni msingi mojawapo ambao huathiri miundo ya sentensi. Hivyo basi utafiti huu unanua kuchanganua mageuzi ya maneno katika sentensi sahili ya Ekegusii na kubainisha kanuni zinazotawala mageuzi hayo. Kwa misingi ya tafiti za awali katika lugha nyinginezo, utafiti huu unajaza pengo la kupambanua kanuni zinazotawala mageuzi katika sentensi sahili ya Ekegusii.

MAPITIO YA MAANDISHI

Sarufi Geuzi ni utaratibu wa kubadili maumbo ya maneno kuwa maumbo mengine kwa kufuata kanuni maalum. Sarufi hii hujengwa kwa wazo kwamba katika lugha kuna sentensi ambazo huwa ni za msingi ambazo hutokana na kaida mahsusi. Sentensi zingine huweza kuzalishwa na sentensi hizo, (Matinde, 2012). Ugeuzaji ni mbinu ya kisarufi ambayo hutumiwa katika sarufi geuzimaumbo zalishi kuzalisha sentensi nyingi kwa kufuata sheria na kanuni maalum. Matokeo ya mageuzi haya ni uchopekaji wa viambajengo, udondoshaji wa vingine na uhamishaji wa maumbo ambao huathiri mpangilio wa maneno katika sentensi. Utafiti huu ulinuia kuchanganua aina za mageuzi katika sentensi sahili ya Ekegusii, kupambanua kanuni zinazotawala mageuzi hayo na kutathmini athari za mageuzi hayo.

Kwa mujibu wa Habwe na Karanja (2004) ugeuzaji ni mbinu ya kisarufi ambayo hutumiwa katika kubadili maumbo kuwa maumbo mengine kwa kufuata kanuni maalum. Katika

uchanganuzi wa sentensi sarufi geuzi huweza kuchanganua sentensi zenye maumbo tofauti kwa mfano, sentensi sahili, ambatano na changamano. Sarufi geuzi huweza kuchepeka viambajengo katika sentensina kuifanya sentensi hiyo kuwa tenda au tendwa. Utafiti huu ulinuia kupambanua kanuni zinazotawala mageuzi katika sentensi sahili ya Ekegusii mbali na kuchanganua aina za mageuzi katika maneno ya sentensi hiyo.

Kulingana na kanuni za nadharia ya Sarufi Bia ya Chomsky (1993) kila lugha ina vikwazo na kanuni zinazofuatwa katika matumizi yake. Utafiti huu unachunguza dhana ya mageuzi katika sentensi za Ekegusii ili kubainisha ikiwa yanaafikiana na hizi sheria za Sarufi Bia. Mageuzi huleta athari nyingi katika sentensi asili. Athari au mifanyiko hii huchunguzwa ili kujua inatawaliwa na nini. Ingawa watafiti kama vile Kawa (2003) wameshughulikia suala la uhamisho wa kisintaksia suala la mageuzi ya maneno katika sentensi ya Ekegusii halikuwa suala lao la utafiti. Kwa mfano, Kawa (2003) alishughulikia uhamisho wa kundi nomino katika sentensi ya Kiswahili. Isitoshe hawa hawakujishughulisha na athari kwa muundo wa sentensi baada ya hayo mageuzi. King'ori (2005) kwa mfano; alishughulikia uhamisho wa kichwa na kikanushi katika sentensi. Hivyo basi ni wazi kwamba mageuzi ya kisintaksia na athari zake katika muundo wa sentensi ni suala ambalo lilifaa kuchunguzwa ili kurotubisha mada hii ya mageuzi. Isitoshe kati ya wale walioshughulikia mada hii wamefanya hivyo katika lugha za Kiswahili, Kiambu, na Kibukusu. Muundo wa sentensi wa lugha ya Ekegusii kwa hivyo ni eneo ambalo lilifaa kushughulikiwa hasa ikikumbukwa kwamba kila lugha ina upekee wake kimuundo.

Mbali na tafiti nyinginezo zilizofanywa kama vile ya Ambuyo (2007) aliyeshughulikia uamilishi dhima katika sentensi za Lulogooli, utafiti huu ulishughulikia mageuzi katika sentensi ya Ekegusii. Hata hivyo kazi hii ilinufaika kutoka kwake kwa sababu Ekegusii na Luloogoli ni lugha za Kibantu za nasaba moja. Isitoshe, wengi ambao

wametafitia sintaksia ya lugha za Kiafrika wametumia nadharia nyinginezo huku utafiti wetu ukitumia nadharia ya Sintaksia Finyizi ili kujaza pengo hili.

Mageuzi yameainishwa kwa makundi mawili makuu; yale ya shuruti na yale ya hiari. Kwa mujibu wa Bornstein (1977) na Haegeman (1991) mageuzi yanayochukuliwa kuwa ya hiari ni yale yanayotekelezwa kwa sababu za kimtindo tu. Mageuzi mengine yote hutokea kwa sababu za uhusika unaosababishwa na kanuni muundo virai. Vile vile mageuzi yanaweza kuchunguzwa kwa mujibu wa kategoria zinazohusika. Kwa sababu hii, geuzi linaweza kuwa la jumla ambalo huathiri tungo nzima ama likawa geuzi kuhusu kategoria mahususi kama vile kuhusu kiima au kitenzi. Utafiti huu ulijikita katika aina hii ya pili ya mageuzi na katika lugha ya Ekegusii.

Omondi (1992) anaelezea ugeuzi kuwa ‘utaratibu wa kisarufi ambao unapotekelezwa kwenye mfululizo wa ishara za kileksia katika mfumo fulani hutoa athari fulani’. Kijitengo geuzi ndicho kinachoonyesha jinsi ya kugeuzi sentensi kutoka muundo mmoja hadi mwingine. Utafiti huu ulitupa mwanga wa jinsi ya kugeuzi sentensi kutoka muundo mmoja hadi mwingine na athari ya mageuzi hayo katika muundo wa sentensi sahili ya Ekegusii. Massamba (2004) amefafanua dhana ya ugeuzi kuwa ni ‘utaratibu utumiwao kubadili umbo la tungo na kuwa umbo jingine kwa kutumia kanuni fulani maalum’. Utafiti huu ulitupa mwongozo wa taratibu na kanuni zinazifuatwa katika kubadili umbo la tungo kwani ilibainika wazi kuwa mageuzi hayafanywi kiholela.

Kwa mujibu wa Chomsky (1957, 1965) uchambuzi wa ugeuzi hujikita katika dhana kuwa baadhi ya tungo katika lugha huwa ni tungo msingi ilhali tungo lingine ni tokeo la mchakato wa uzalishwaji kutoka kwa hizo za msingi kupitia kanuni geuzi. Utafiti huu ulitusaidia katika kubainisha tungo msingi na zile ambazo zilikuwa zimepitia kanuni geuzi na kubainisha aina ya mageuzi na athari zake katika mchakato

huo. Kwa mujibu wa Chomsky (1965) tuna mageuzi ya aina nyingi. Katika ugeuzi tunapaswa kujua jina la mageuzi, maelezo ya muundo wa sentensi na mabadiliko yanayotokea. Mabadiliko yatokeayo kufuatia mchakato wa ugeuzi ni kama vile udondoshaji, uchopekaji na upanguaji wa viambajengo kwenye sentensi. Tafsiri hizi zilitupa mwanga kuhusu dhana ya mageuzi kwa jumla na kuwa msingi bora kwetu katika kutafitia mageuzi katika lugha ya Ekegusii kwa kuzingatia kanuni zinazotawala mageuzi na aina za mageuzi yanafanyikia maneno katika sentensi ya Ekegusii.

MATOKEO YA UTAFITI

Kanuni Zinazotawala Mageuzi

Kwa mujibu SF, muundo wa sentensi huongozwa na kanuni bia ambayo hushikilia kuwa kila dhima hubeba jukumu theta moja na kila theta moja hupewa dhima moja tu. Mageuzi na uhamisho wa viambajengo katika sentensi haufanywi kiholela hali hufuata kanuni mahususi. Suala la uhamisho wa viambajengo hutokea kila wakati katika lugha yoyote ile. Kutokana na huo uhamisho, huwa tumepata miundo mbalimbali ya sentensi ikiwa utaratibu mwafaka wa uhamisho utafuatwa. Miundo inayotokana na mchakato hii ya uhamisho inahitaji kuelezwa ili kutambua ni sentensi zipi ni sahihi na ni zipi si sahihi na kwa nini. Baadhi ya kanuni za uhamisho zitajadiliwa katika sehemu hii.

a) Kanuni ya ufungami

Kulingana na kanuni hii muundo wa kijenzi kilichofundwa kinahitaji uamuliwe na neno tawalalinalofaa. Zaidi ni kuwa kifundo kama vile anafora au kihamishe lazima kiathiriwe kimuundo na pronomino zao.

b) Kanuni ya uhamisho kwa masafa mafupi

Kanuni hii huhitaji kuwa dhima ihamishwe kwa nafasi ya kiima ya juu inayofaa kwa muundo husika. Uhamisho huu unahitaji viarifa kuwa na kiima. Dhana hizi mbili husababisha kuwepo kwa uhamisho kwa namna rudilifu.

c) Kanuni hamishe

Kulingana na kanuni zinazotawala kanuni hamishe kila uhamisho wa dhima ni sharti utekelezwe kutoka pahali pa

chini hadi pa juu. Vilelele, kanuni hii inahitaji kuwa kila kinachohamishwa ni lazima kiwache hamishe ambayo imefundwa na kitawala chake. Uhamisho kutoka mahala pa chini hadi juu hutekelezwa kwa sababu kanuni hii huchukulia kuwa pahala pa kirai panaweza kuundwa tu kwa muungano wa kichwa bali sio uhamisho, ilhali pahala pa kiima panaweza kuundwa kwa muungano au uhamisho.

d) Kanuni Theta

Kanuni theta huwa na mashikilio kwamba kila dhima hubeba theta moja na kila theta moja huamilisha dhima moja tu. Kanuni theta ni muhimu sana katika sintaksia ya uhamisho na ile tendwa. Katika kanuni theta, shamirisho ya kitenzi tendwa yaweza kuelezwa na vile vile kuandikwa katika kauli tendwa lakini jambo hili haliwezi kutekelezwa katika shamirisho ya kitenzi tenda.

Kwa mujibu wa Chomsky (1995) kauli tenda huamilisha dhima shamirisho zake lakini sio kiima. Katika kauli tendwa, kiambishi tamati ‘w’ huchukua dhima ya kiima hivyo basi huondoa dhima ya kiima katika kauli tendwa. Uhamisho wa dhima ya mtendwa husababishwa na kanuni ya kimofolojia ambapo kitenzi husonga ili kutosheleza umbo la kimofolojia.

e) Kanuni ya ulafi

Kanuni hii ya sarufi bia huchunguza namna ambavyo viwakilishi hutumiwa katika sentensi

Kwa mfano:

(1) *Ere akamokwania ere*

Yeye alimsalimia yeye

Hapa “ere” ya kwanza ni kiima hivyo basi ina sifa za kiwakilishi cha nafsi ya kwanza na “ere” ya pili inachukua mahala pa nafsi ya tatu kiambishi (-m-) hutumika. Sifa za

kiwakilishi lazima zichunguzwe kwa makini hasa katika uundaji wa sentensi.

Muktasari

Kanuni zinazotawala uhamisho vilevile zilishughulikiwa. Baadhi ya hizo kanuni ni kanuni ya ufungami, kanuni hamishe, kanuni ya uhamisho kwa masafa mafupi, kanuni theta na kanuni ya ulafi.

Utafiti huu ulibainisha kuwa mchakato wa mageuzi hufanywa kwa kufuata kanuni mahsusi ambazo huitwa kanuni geuzi. Sarufi geuzi maumbo inatumia kanuni za aina tatu katika kufanikisha ugeuzi. Sheria hizi ni:

i). Kanuni muundo virai vya sentensi

ii) Kanuni geuzi

iii) Kanuni za mofofonemiki ambazo huonyesha vipengele vya mwisho vya mofimu.

Utafiti wetu ulidhihirisha kuwa kanuni geuzi zinaweza kusababisha mabadiliko yafuatayo katika sentensi:-

i) Huhamisha viambajengo katika sentensi na hivyo kubadili mpangilio wake

ii) Huongeza viambajengo katika sentensi

iii) Hudondosha baadhi ya viambajengo katika sentensi.

iv) Huruhusu uchopekaji wa viambajengo katika tungo.

HITIMISHO NA PENDEKEZO

Nadharia za Sintaksia Finyizi pamoja na nadharia Sarufi Geuzi Maumbo ziliweza kuchanganua sentensi za Ekegusii kwa ukamilifu. Nadharia zilizoongoza utafiti huu ni zile za Sintaksia Finyizi na Sarufi Geuzi Maumbo. Tafiti zaidi zinaweza kufanyiwa mada hii kwa kutumia nadharia zingine ili kueleza ikiwa kutakuwa na matokeo tofauti.

MAREJELEO

Ambuyo, B. A. (2008). *Uamilishi Dhima katika Sentensi za Luloogoli: Mtazamo wa Sintaksia Finyizi*. Tasnifu ya M.A iliyochapishwa, Chuo Kikuu cha Kenyatta.

Bornstein, D. (1978). *An Introduction to Transformational Grammar*. Winthrop Publishers.

Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague, Mouton. Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Massachusetts Institute of Technology Press.

DOI: <https://doi.org/10.51317/ecjkisw.v4i1.364>

Volume: 04 Issue: 01 | April-2022|

Received: 28.02.2022; Accepted 02.03.2022; Published on 30.04. 2022 at www.editonpublishing.org

Kemuma, W., *Editon Cons. J. Kiswahili. Double –Blind Peer Reviewed Journal*

ISSN: 2663-9289

- Chomsky, N. (1993). *A Minimalist Program for Linguistic Theory* in K. Hale S. J. Keyser (eds). *The view from building 20 essays in Linguistics in honour of Sylvai Brombergers*. M.T. I Press.
- Chomsky, N. (1995). *The Minimalist Programme*. M.T. I Press.
- Habwe, J. H, & P. Karanja (2004). *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili*. Phoenix Publishers.
- Haegman, L. (1991). *Introduction to Government and Binding Theory*. Blackwell.
- Kawa, A. N. (2003). *The Syntax of Noun Movement in Kiswahili. Tasnifu ya M.A iliyochapishwa, Chuo Kikuu cha Kenyatta*.
- King'ori, A. (2005). *Movement in Kiswahili Sentences: A Minimalist Approach. Tasnifu ya M.A ambayo haijachapishwa, Chuo Kikuu cha Kenyatta*.
- Massamba, D. P. B., Kihore Y. M., & Hokororo, J. I. (2004). *Kamusi ya Falsafa na Isimu*. TUKI.
- Matinde, R. S. (2012). *Dafina ya Lugha, Isimu na Nadharia kwa Sekondari, Vyuo vya Kati na Vyuo Vikuu*. Serengeti Educational Publishers (T) Ltd.
- Omondi, L. N. (1992). *Linguistics (Part III)*. Nairobi University Press.